

Αριστοτέλους, Μετά τα φυσικά

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Έτος 1, 1976, τεύχη 1-6 / Παν. Δρακόπουλος / Φιλοσοφία
<https://epopteia.gr/128/aristotle-meta-ta-fysika/>

ΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ Α 980α22 983α24. Μεταφραστική πρόταση(1) Παν. Δρακόπουλος. Πρώτη δημοσίευση: **Εποπτεία**, τεύχος 1, Ιούνιος 1976

980 α 22 Όλοι οι άνθρωποι έχουν έμφυτη τάση για το ειδέναι(2). Μια ένδειξη γι' αυτό, είναι η εκτίμηση που έχουμε στις αισθήσεις. Πραγματικά, τις εκτιμάμε καθ' εαυτές κι ανεξάρτητα από τη χρήση τους, και μάλιστα περισσότερο από τις άλλες, την δράση. Όχι μόνον όταν είναι να κάνουμε κάτι, αλλά και χωρίς να σκοπεύουμε τίποτα στο μέλλον, την δράση προτιμάμε, απ' όλες, ας πούμε, τις άλλες. Η αιτία γι' αυτό βρίσκεται στο ότι, μας κάνει να γνωρίζουμε τα πράγματα καλύτερα απ' τις άλλες αισθήσεις, και μας φανερώνει πολλές διαφορές.

Τα ζώα, γεννιούνται από τη φύση με μια ικανότητα αίσθησης, κι' απ' την αίσθηση, σ' άλλα 980 b 22 δημιουργείται μνήμη και σ' άλλα όχι. Όσα έχουν μνήμη είναι νοημονέστερα(3) και μαθητικώτερα από κείνα που δεν μπορούν να θυμούνται. Και νοήμονα μεν, χωρίς ικανότητα μάθησης, είναι όσα δεν μπορούν ν' ακούσουν ήχους (όπως η μέλισσα και κάθε όμοιο γένος ζώου), μαθαίνουν δε, όσα εκτός απ' τη μνήμη, έχουν και την αίσθηση της ακοής. Έτσι, τα άλλα ζώα ζούνε με τις αισθητηριακές εντυπώσεις(4) και τις μνήμες, μετέχοντας πολύ λίγο στην εμπειρία,(5) αλλά το ανθρώπινο γένος ζει και με τις τέχνες(6) και τον λόγο(7).

Στους ανθρώπους, η εμπειρία προέρχεται από 981a τη μνήμη, γιατί οι πολλές μνήμες για το ίδιο πράγμα, έχουν σαν αποτέλεσμα την παραγωγή μιας ενιαίας εμπειρίας. Η εμπειρία φαίνεται σαν νάσαι το ίδιο πράγμα με την επιστήμη(8) και την τέχνη, αλλά στην πραγματικότητα, τόσο η επιστήμη όσο και η τέχνη, προέρχονται από την εμπειρία. Γιατί «η μεν εμπειρία

παράγει την τέχνη» όπως σωστά είπε ο Πώλος(9), «η δε απειρία την τύχη».

Η τέχνη παράγεται από την μετατροπή των πολλών για το ίδιο πράγμα εννοιών της εμπειρίας, σε μια καθολική(10) κρίση. Η σκέψη πως εφαρμόζοντας τούτο στον Καλλία για την τάδε νόσο προέκυψε το δείνα, και πως το ίδιο συνέβη με τον Σωκράτη, και με διάφορα άλλα άτομα επίσης, είναι μια εμπειρία. Αλλά αν όλους αυτούς που έχουν την ίδια νόσο, π.χ. φλέγμα, χολή(11) ή πυρετό, τους θεωρήσεις ως είδος(12) και εφαρμόσεις το ίδιο για όλους, τότε κάνεις τέχνη. Στην πράξη βέβαια, η εμπειρία από την τέχνη δεν φαίνεται κατώτερη, και βλέπουμε να πετυχαίνουν πιο πολύ οι εμπειρικοί, απ' όσους έχουν μεν την γνώση αλλ'όχι και την εμπειρία. Η αιτία αυτού είναι το ότι η εμπειρία είναι γνώση του καθ' έκαστον, ενώ η τέχνη, των καθόλου – αλλά οι πράξεις και τ' αποτελέσματα ανήκουν στα καθ' έκαστον. Γιατί ο γιατρός δεν θεραπεύει τον άνθρωπο αφηρημένα παρά μόνο συμπτωματικά, αλλά θεραπεύει τον Καλλία ή τον Σωκράτη ή κάποιον άλλο παρόμοια ονομαζόμενο, ο οποίος συνέβη να είναι άνθρωπος(13). Αν λοιπόν κάποιος έχει την γνώση χωρίς την εμπειρία και γνωρίζει το καθόλου, αγνοεί όμως το καθ' έκαστον, θα αποτύχει πολλές φορές στις θεραπευτικές του μεθόδους. Διότι, αυτό που θεραπεύεται είναι το καθ' έκαστον. Αλλά όμως τόσο το ειδέναι όσο και η ειδίκευση, ανήκουν, νομίζουμε, μάλλον στην τέχνη παρά στην εμπειρία, και γι' αυτό σοφώτερους θεωρούμε τους τεχνίτες από τούς εμπειρικούς αφού η σοφία στηρίζεται πάνω στο ειδέναι. Γιατί οι μεν ξέρουν την αιτία, ενώ οι άλλοι όχι. Οι μεν εμπειρικοί ξέρουν το «ότι» ενώ δεν ξέρουν το «διότι», οι δε, ξέρουν το «διότι» και την αιτία. Γι'αυτό και σε κάθε δουλειά, τιμάμε περισσότερο, θεωρούμε σοφώτερους και κατέχουν περισσότερο το ειδέναι οι αρχιτέκτονες(14) από τους χειροτέχνες, γιατί ξέρουν τις αιτίες των όσων ενεργούν (ενώ οι άλλοι, όπως μερικά άψυχα ενεργούν μεν, αγνοούν όμως πως κάνουν ό,τι κάνουν, καθώς καίει η φωτιά' έτσι, τα μεν άψυχα ενεργούν απ' τη φύση τους, οι δε χειροτέχνες από συνήθεια), κι όχι για το τι μπορούν να κάνουν αλλ' επειδή κατέχουν τη θεωρία και ξέρουν τις αιτίες.

Γενικά, η διάκριση του ειδότος και του μη ειδότος(15) βρίσκεται στην ικανότητα του διδάσκειν, και γι' αυτό θεωρούμε πως επιστημονική γνώσις είναι μάλλον η τέχνη παρά η εμπειρία. Γιατί οι τεχνίτες μπορούν να διδάξουν, ενώ οι εμπειρικοί όχι. Πρόσθετα, δεν θεωρούμε πως είναι σοφία καμιά αίσθηση. Καίτοι οι αισθήσεις είναι οι κυριώτερες πηγές της γνώσης των καθ' έκαστα, δεν λένε ποτέ το «διότι» δηλαδή το γιατί η φωτιά είναι θερμή, αλλά απλώς το ότι είναι θερμή. Ύστερα απ' αυτά, είναι πιθανό πως στην αρχή, καθένας που έβρισκε μια τέχνη που οδηγούσε πιο πέρα από τις κοινές αισθήσεις, θαυμαζότανε από τους ανθρώπους όχι μόνο για την χρησιμότητα όσων εύρισκε, αλλά σαν σοφός και διαφορετικός από τους άλλους. Κι' όσο περισσότερο ανακαλύπτονταν τέχνες, άλλες για τις ανάγκες κι' άλλες για τις διασκεδάσεις, τόσο σοφώτεροι θεωρούνταν οι εφευρέτες των τελευταίων, επειδή οι επιστήμες τους δεν είχαν χρησιμότητα. Έτσι αναπτύχθηκαν όλες αυτές οι ανακαλύψεις, βρέθηκαν οι επιστήμες που δεν είχαν σχέση ούτε με την ηδονή ούτε με τις ανάγκες, κατ' αρχήν στους τόπους εκείνους που οι άνθρωποι ευκαιρούσαν. Γι' αυτό οι μαθηματικές τέχνες γεννήθηκαν στην Αίγυπτο, αφού εκεί ευκαιρούσε η Ιερατική τάξη.(16) Αναπτύξαμε ήδη στα Ηθικά(17) τη διαφορά μεταξύ τέχνης, επιστήμης και των άλλων συγγενών δραστηριοτήτων. Έτσι, εδώ θα κάνουμε λόγο για το ότι, αυτό που λέμε φιλοσοφία (μεταφυσική) όλοι το καταλαβαίνουν σαν την σπουδή των πρώτων αρχών και αιτιών. Καθώς είπαμε προηγουμένως, ο μιν εμπειρικός πιστεύει πως είναι σοφώτερος απ' όσα έχουν αίσθηση, ο δε χειροτέχνης απ' τον εμπειρικό, ο αρχιτέκτων απ' τον χειροτέχνη, και οι θεωρητικές επιστήμες περισσότερο απ' τις πρακτικές(18). Είναι λοιπόν φανερό πως η φιλοσοφία είναι επιστήμη κάποιων αρχών και αιτιών.

II. Κι αφού ζητάμε αυτή την επιστήμη, πρέπει να σκεφθούμε, ή για ποιες αιτίες και για ποιες αρχές επιστήμη, είναι φιλοσοφία. Αν μελετήσουμε τις απόψεις που έχουμε για τον φιλόσοφο, το θέμα θα γίνει περισσότερο φανερό. Πρώτον, λοιπόν, πιστεύουμε ότι ο φιλόσοφος γνωρίζει τα πάντα -όσο είναι δυνατό- μη γνωρίζοντας όλα τα καθ' έκαστα. Ύστερα, ο φιλόσοφος

είναι αυτός που μπορεί να ξέρει τα δύσκολα, κι όσα δεν ειν' εύκολο στον άνθρωπο να ξέρει (γιατί η γνώση πούχουμε από τις αισθήσεις είναι σ' όλους κοινή (και για τούτο εύκολη, και δεν είναι φιλοσοφία). Ακόμα, για κάθε επιστήμη θεωρούμε σοφώτερο, αυτόν που ξέρει ακριβέστερα, και τον πιο ικανό να διατυπώσει τις αιτίες. Κι από τις επιστήμες θεωρούμε περισσότερο σοφή την προτιμώτερη γι' αυτήν την ίδια και για χάρη του ειδέναι, από μια που την διαλέγουμε για τ' αποτελέσματά της· και η καθοδηγητική είναι περισσότερο σοφή από την υπηρετική· γιατί δεν πρέπει να διατάζεται ο φιλόσοφος αλλά να διατάζει, κι όχι να υπακούει σε άλλον, αλλά σ' αυτόν να υπακούν οι λιγώτεροι σοφοί. Αυτές και τόσες είναι λοιπόν οι απόψεις που έχουμε για τη φιλοσοφία και τούς φιλοσόφους. Απ' όλα όμως αυτά, το πιο αναγκαίο σε κείνον που κατέχει τη γνώση των καθόλου είναι η επιστημονική γνώσις των πάντων¹⁹) επειδή έτσι γνωρίζει όσα υπόκεινται του καθόλου. Τα πιο καθολικά είναι ίσως και τα δυσκολώτερα να τα μάθουν οι άνθρωποι, διότι απέχουν πάρα πολύ από τις αισθήσεις. Ακριβέστερες δε από τις επιστήμες, είναι εκείνες που ασχολούνται με τις πρώτες αρχές. Γι' αυτό και όσες είναι βασισμένες σε λίγες αρχές, είναι ακριβέστερες από κείνες που περιέχουν προσθετικές αρχές⁽²⁰⁾ όπως π.χ. η αριθμητική από τη γεωμετρία. Αλλά περισσότερο καθοδηγητική είναι η θεωρητική επιστήμη των αιτιών, γιατί αυτοί που ερευνούν τις αιτίες, μας διδάσκουν και ιδιαίτερα για το καθ' έκαστον. Το δε ειδέναι και το γνωρίζειν, υπάρχουν πιο πολύ στη επιστήμη του δυνατού να γνωσθεί⁽²¹⁾. Γιατί αυτός που ζητάει τη γνώση καθ' εαυτή, ζητάει ακόμη περισσότερο 982 b την τέλεια γνώση, κι' αυτή είναι η επιστήμη του ανώτερου βαθμού γνώσης, δηλαδή οι πρώτες αρχές και τα αίτια. Γιατί απ' αυτά και χάρις σε αυτά, μαθαίνονται και τα υπόλοιπα, κι όχι τα πρώτα από τα ύστερα. Και μια επιστήμη είναι καθοδηγητικώτερη και υψηλότερη από την υπηρετική, αν ξέρει για ποιο λόγο πρέπει το κάθε τι να γίνει – δηλαδή αυτό που είναι αγαθό για το καθ' έκαστον και άριστο για το καθόλου της φύσης.

Απ' τα όσα είπαμε παραπάνω, προκύπτει πως ο όρος που αναζητούμε, υπάγεται στην ίδια επιστήμη. Πρέπει η επιστήμη

αυτή να μελετάει τις πρώτες αρχές και αιτίες, διότι και το αγαθόν, δηλαδή το ου ένεκα(22) ανήκει στις αιτίες. Το ότι η επιστήμη αυτή δεν είναι κατασκευαστική, προκύπτει κι από τους πρώτους που φιλοσόφησαν. Διότι συνεπεία του θαυμάζειν ανέκαθεν οι άνθρωποι φιλοσοφούν, στην αρχή μεν θαυμάζοντας για τα παράδοξα πούβλεπαν μπροστά τους, και προοδεύοντας σιγά σιγά, έφτασαν ν' απορούν και για τα μεγαλύτερα, όπως π.χ. για τις αλλαγές του φεγγαριού, για τον ήλιο και τ' άστρα, και για τη γένεση του παντός. Αυτός που απορεί και θαυμάζει, νιώθει πως αγνοεί (γι' αυτό και ο φιλόμυθος είναι κατά κάποιο τρόπο φιλόσοφος, διότι ο μύθος αποτελείται από θαυμαστά) ώστε φιλοσόφησαν για να δραπετεύσουν από την άγνοια. Φανερό λοιπόν είναι πως επεδίωκαν τη γνώση για το ειδέναι κι όχι για καμιά πρακτική χρησιμότητα. Αυτό μαρτυρείται κι από τα γεγονότα: αυτή η γνώσις άρχισε να ζητείται, όταν υπήρχαν σχεδόν όλα τα αναγκαία για ανάπαυση και ψυχαγωγία. Φανερό λοιπόν είναι, πως δεν την ζητάμε για καμιάν άλλη ανάγκη, αλλ' όπως λέμε ελεύθερο τον άνθρωπο που υπάρχει για τον εαυτό του κι όχι για άλλον(23) έτσι κι αυτήν, την λέμε μόνη ελεύθερη από τις επιστήμες, γιατί μόνη αυτή υπάρχει για τον εαυτό της.

Γι' αυτό και δικαίως, η απόκτησή της εθεωρείτο πέραν από τις ανθρώπινες δυνάμεις. Γιατί από πολλές απόψεις η φύση των ανθρώπων είναι δούλη, ώστε κατά τον Σιμωνίδη «ο θεός μόνο μπορεί νάχει το προνόμιο της ελευθερίας»(24) ενώ ο άνθρωπος, πρέπει να ζητάει μόνο τη γνώση πούναί μέσα στα όριά του. Αν δέ, όπως λένε οι ποιητές, είναι 983a στη φύση του θείου να φθονεί, σ' αυτήν την περίπτωση θα συμβαίνει περισσότερο, και θα είναι δυστυχείς όσοι έχουν υπέρμετρη γνώση. Αλλά το θείον δεν μπορεί να είναι φθονερό, κι' όπως λέει η παροιμία, «πολλά ψέμματα λένε οι ποιητές»(25) και δεν θάπρεπε να νομίζουμε άλλη απ' αυτήν σαν τιμιώτερη γνώση. Διότι είναι θειοτάτη και τιμιωτάτη. Υπάρχουν μόνο δύο δρόμοι για να είναι μία επιστήμη θεία: αν ο θεός την κατέχει ή αν ασχολείται με θεϊκά πράγματα. Μόνον όμως αυτή, κατέχει και τους δύο λόγους. Διότι πιστεύουμε πως α) ο θεός είναι μία από τις αιτίες και κάποια από τις αρχές, και β) την επιστήμη αυτή ή μόνον ή περισσότερο απ' όλους

την κατέχει ο θεός. Έτσι, όλες οι άλλες επιστήμες είναι πιο αναγκαίες απ' αυτήν, καλύτερη όμως δεν είναι καμία. Πρέπει όμως με κάποιο τρόπο, όταν την αποκτήσουμε να φτάσουμε στο αντίθετο σημείο απ' αυτό που είμασταν αρχίζοντας. Αρχίζουν όλοι, όπως είπαμε, από το θαυμάζουν πώς έχουν τα πράγματα, όπως π.χ. με τις μαριονέτες ή τις τροπές του ήλιου, ή με την ασυμμετρία της διαγωνίου(26). Διότι είναι αξιοπερίεργο, για κείνον που δεν κατάλαβε την αιτία, το πώς, ένα πράγμα δεν μπορεί να μετρηθεί από μια μονάδα που κατανοείται ως η μικρότερη δυνατή. Πρέπει λοιπόν να φτάσει κανείς στο αντίθετο, και κατά την παροιμία στο καλύτερο(27) ακριβώς όπως και ένας που τα έμαθε· διότι τίποτε δεν είναι πιο αξιοπερίεργο για έναν γεωμέτρη, από του να γίνει μια διαγώνιος σύμμετρος.

Ποια είναι λοιπόν η φύση της επιστήμης που ζητάμε, και ποιος ο σκοπός που πρέπει να ζητάμε, και ποια η μέθοδός της, το είπαμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η μετάφραση αρχαίου κειμένου προσκρούει σε δύο δυσκολίες. Μια είναι η διαμάχη που υπάρχει σχετικά με τον τρόπο μετάφρασης, και η άλλη, η υποπλασία της σύγχρονης ελληνικής φιλοσοφικής ορολογίας. Χαρακτηρίζω την ερμηνεία αυτή σαν πρόταση, επειδή προσπάθησα να διατηρήσω, α) το ξερό και διδακτικό ύφος του συγγραφέα, β) την ίδια την αριστοτελική φράση όπου τούτο ήταν δυνατό, γ) λέξεις που σήμερα πια ή κι από τότε, είναι φιλοσοφικοί όροι. Δεν καταλαβαίνω, γιατί πρέπει ο σημερινός Έλληνας να μαθαίνει τον όρο «στρουκτουραλισμός», αίφνης, κι όχι το «ου ένεκα». Ίσως μάλιστα, η σημερινή μας φιλοσοφική γλώσσα, βοηθηθεί πολύ από την χρήση αρχαίων όρων. Προσπάθησα ακόμη, να αποφύγω τις περιφράσεις. Δεν το μπόρεσα όμως πάντα. Χαρακτηρίζω πρόταση την εργασία μου, και για έναν ακόμη λόγο: παρακαλώ τους αναγνώστες, να γράψουν τις απόψεις τους για το θέμα της μετάφρασης αρχαίων κειμένων. Φοβάμαι πως μέχρι τώρα, οι

συζητήσεις, κατά κανόνα, αφορούσαν περισσότερο στους ειδικούς, και λιγότερο το ευρύ κοινό.

2. Με τον όρο αυτό αμετάφραστο, αποφεύγουμε τα «γνώσις» «μάθησις» κλπ., αφού το «ειδέναι» δεν ανταποκρίνεται σ' αυτά. Ο Αριστοτέλης έκανε ο ίδιος τη διάκριση («χαλεπόν έστι το γνώναι ει οίδεν ή μή» στα Αναλυτικά Ύστερα 76α27) Ο Κ.Δ. Γεωργούλης το απέδωσε περιφραστικά (Αριστοτέλους Πρώτη φιλοσοφία σελ. 1) επισημαίνει όμως, στην πολύ ενδιαφέρουσα Εισαγωγή του (op.cit., IV) πως το «ειδέναι» δεν αντιστοιχεί στο «γνώσις». Επίσης και στο έργο του «Αριστοτέλης ο Σταγίριτης», σελ. 109. Ο Η. Tredennick το μεταφράζει «Knowledge» στην έκδοση Loeb. Κατά το λεξικό των Liddell-Scott η διαφορά «ειδέναι» και «γνώσεως» υπάρχει σ' όλες τις γλώσσες: Λατ. Scire-Novisse, Αγγλ. Wit-Know, Γερμ. Wissen-Kennen, Γαλλ. Savoir-Connaitre κλπ. Προτείνεται δε η διάκριση, για τα της τάξεως «εγνωκέναι – Novisse» να σημαίνουν γνώση από παρατήρηση, και για τα της τάξεως «ειδέναι – Scire» να σημαίνουν γνώση κατόπιν σκέψεως και συλλογισμού (σελ. 531). Ο αναγνώστης θα βοηθηθεί πολύ, αν σκεφθεί την κοινή ρίζα των λέξεων: ειδέναι, συνείδησις, είδησις, ειδή (θέα, όψις) και των ομοίων, που είχε, βέβαια, στό νου του και ο Αριστοτέλης.

3. Στο κείμενο: «φρονιμώτερα». Ο Αριστοτέλης αποδίδει «φρόνηση» με την έννοια «νοημοσύνη» και στα ζώα (Πρβλ, Περί ζώων γενέσεως. Περί τα ζώα Ιστορίαι).

4. Στο κείμενο: «φαντασίαις». Ο Αριστοτέλης ορίζει τη φαντασία, είτε σαν κίνηση του νου που παράγεται από τις αισθήσεις (Περί Ψυχής), είτε στην χαλαρή αίσθηση σε αντίθεση με την ζωηρή εντύπωση («η δε φαντασία εστίν αίσθησις τις ασθενής» Ρητορική τέχνη 1370α29) και έτσι νομίζω, χρησιμοποιεί εδώ τη λέξη.

5. Εδώ την «εμπειρία» να τη διαβάσουμε σαν την πρώτη βαθμίδα γνώσης, σαν «πείραν άνευ λόγου» (Πλάτωνος Νόμοι, 857C).

6. Το αντίθετο της απλής εμπειρίας, η δεύτερη βαθμίδα γνώσης,

ενέργεια συστηματική (Πρβλ Ρητορική Τέχνη, Ηθικά Νικομάχεια κλπ.) και όχι με τη σημερινή έννοια.

7. Στο κείμενο: «λογισμούς», συλλογισμούς, με ορθό λόγο.

8. Το Liddell-Scott παρατηρεί ότι, στα Μετά τα Φυσικά, το «επίστασθαι» περιορίζεται στην αυστηρή επιστημονική γνώση, ενώ σε άλλα έργα (Αναλυτικά Πρότερα, Φυσικά) είναι ισοδύναμο με το «ειδέναι».

9. Σοφιστής από τον Ακράγαντα, μαθητής του Γοργία, πρόσωπο του Πλατωνικού διαλόγου Γοργίας (448C, 462B-C).

10. Στο αριστοτελικό έργο, οι όροι «καθ' έκαστον» και «καθόλου», διαδραματίζουν σοβαρό ρόλο. Το «καθόλου» δεν πρέπει να ταυτίζεται με το γένος ή την ουσία. Είναι μια αφάιρεσις, το εκφραζόμενο μ' ένα γενικό όρο, έτσι που να είναι κατηγορημα διαφόρων υποκειμένων (Περί Ερμηνείας 1 7α39). Έτσι, το «καθ' έκαστον» είναι υποκείμενο του «καθόλου».

11. Τα παραδείγματα δείχνουν την αρχαιοελληνική ιατρική άποψη ότι κάθε νόσος ήταν διαταραχή της ισορροπίας των υγρών του σώματος. Δύο από τα υγρά αυτά, ήταν η χολή και το φλέγμα.

12. Η αναγωγή στο «καθόλου». Εδώ διαφαίνεται και η προσπάθεια του Αριστοτέλη να υπερασπίσει την Ιατρική και να καυτηριάσει τους εμπειρικούς ή πρακτικούς γιατρούς.

13. Στο κείμενο: «κατά συμβεβηκός». Στον Αριστοτέλη, έχει δύο σημασίες: Πρώτον του σταθερού χαρακτηριστικού που όμως δεν ταυτίζεται με την ουσία (το μετέπειτα *Proprium* της Σχολαστικής) και δεύτερον, αυτού πού συμβαίνει στό ον κατά σύμπτωση ή που δεν ορίζει τη δράση του όντος (Το *Accidens* των Σχολαστικών). Εδώ νοείται με τη δεύτερη σημασία. Π.χ. ο μουσικός που χτίζει, δεν χτίζει γιατί είναι μουσικός, αλλά απλώς συνέπεσε αυτός που χτίζει να είναι και μουσικός.

14. «Αρχιτεκτονική» είναι μια επιστήμη έναντι μιας άλλης, όταν οι σκοποί της δεύτερης υπακούουν στον σκοπό της πρώτης.

Λέγεται επίσης και η «αρχικωτέρα» έναντι της «υπηρετούσης». Έτσι, η Πολιτική είναι Αρχιτεκτονική ή αρχικωτέρα σε σχέση με την Πολεμική, τα Δημόσια Οικονομικά κλπ. Με το ίδιο μέτρο, η Πολεμική είναι αρχιτεκτονική σε σχέση με την Ιππική, τήν Πυροβολική κλπ. (Πρβλ και Ηθικά Νικομάχεια 1, I VI, 8 και VII, 12)

15. Εννοείται του κατόχου του ειδέναι και του μη κατόχου.

16. Στην άποψη του Αριστοτέλη αυτή, ήταν ήδη αντίθετος ο Ηρόδοτος, που υποστήριξε ότι η Γεωμετρία βρέθηκε στην Αίγυπτο όχι επειδή σχόλαζαν οι Ιερείς, αλλά για λόγους εξυπηρέτησης πρακτικών αναγκών (Αναδιάρθρωση εγγείου φόρου μετά κάθε πλημμύρα του Νείλου). Την άποψη αυτή του Ηροδότου (II 109) υποστήριξαν και ο Ήρων (Γεωμετρικά 176 1-13) ο Διόδωρος Σικελιώτης (I, 69, 81) ο Στράβων (XVII C3) και ο Πρόκλος (Υπόμνημα εις το πρώτον των Εύκλείδου στοιχείων, (Greek mathematics της σειράς Loeb σελ. 144-45).

17. Ηθικά Νικομάχεια VI 1139β14-1141 β8.

18. Στο κείμενο: «αι δε θεωρητικάί των ποιητικών». Ελπίζουμε πως θα δοθεί στο μέλλον η δυνατότητα ενός αφιερώματος για την αντίληψη των αρχαίων περί ποιήσεως, αισθητικής, τέχνης κλπ. Η έννοια του «ποιητικάί» είναι «κατασκευαστικάί» πρακτικάί. Βλέπε και σημείωση 14.

19. Για την κατανόηση του χωρίου, ας μην ξεχνάμε πως στην εποχή του Αριστοτέλη, ο φιλόσοφος ήταν και πανεπιστήμων, αφού όχι μόνο δεν υπήρχαν επιστημονικές ειδικότητες, αλλά και κάθε επιστήμη ήταν μέρος της φιλοσοφίας. Όπως είναι γνωστό, ο Αριστοτέλης δίδασκε όλη την επιστημονική γνώση της εποχής του, σ' όλους τους τομείς.

20. Εδώ εννοεί αξιώματα και αιτήματα, όπως τα ονόμασε αργότερα ο Ευκλείδης. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης, σημειώνει: «Λέγω δ' αρχάς εν εκάστω γένει ταύτας, ας ότι έστι μη ενδέχεται δείξαι» (Αναλυτικά Ύστερα, I 10, 76α30).

21. «Επιστητού επιστήμην» λέει έξοχα ο ίδιος.
22. Το «ου ένεκα» που απαντάται επίσης ως «τέλος» απ' όπου «τελεολογία» σημαίνει τον σκοπό, τον λόγο για τον οποίο γίνεται κάτι, ο σκοπός ή η πρόθεση κάτινος. Ο όρος, είχε πολύ μεγάλη διάδοση στη Μεσαιωνική φιλοσοφία και πέρασε περίπου ανέλλαχτος στη σύγχρονη φιλοσοφία ως Finality, η α-πόδοση του οποίου ως «σκοπιμότητα» που επεχειρήθη, είναι μάλλον άτυχης.
23. Για την κατανόηση του χωρίου ας θυμηθούμε την διάκριση ελεύθερου-δούλου στην αρχαία κοινωνία.
24. Απόσπασμα 3 (Ed. Hiller).
25. Απόσπασμα 26 του Σόλωνος (Ed. Hiller)
26. Στο κείμενο «διάμετρος». Οι αρχαίοι αποκαλούν διάμετρο την διαγώνιο του τετραγώνου, διότι η διαγώνιος ταυτίζεται με την διάμετρο του κύκλου στον οποίο εγγράφεται το τετράγωνο. Η ασυμμετρία οφείλεται, ως γνωστόν, στο ότι ο λόγος της διαγωνίου παντός τετραγώνου προς το μήκος της μιας πλευράς του, είναι μέγεθος ασύμμετρο, δηλαδή ισούται με την $\sqrt{2}$.
27. Η παροιμία έλεγε: «δευτέρων αμεινόνων», κάτι σαν το δικό μας «στερνή μου γνώση να σ' είχα πάντα».